

Prof. dr hab. Daniela Szymańska
Katedra Studiów Miejskich i Rozwoju Regionalnego
WNoZi Uniwersytet Mikołaja Kopernika
ul. Lwowska 1, 87-100 Toruń

RECENZJA

pracy doktorskiej mgr Zuzanny Brunarskiej

pt. *Disengagement in state - society relations in Russia: a regional perspective*

promotor: Prof. UW, dr hab. Tomasz Zarycki (Instytut Studiów Społecznych im. Profesora Roberta B. Zajonca, Uniwersytet Warszawski);

promotor pomocniczy: dr Tomasz Wites (Wydział Geografii i Studiów Regionalnych, Uniwersytet Warszawski)

Badania interakcji/relacji państwo – społeczeństwo, rozłączania się, wycofywania się państwa, włączania się społeczeństwa, w różnych skalach przestrzennych sięgają lat 70. XX wieku. Co nie oznacza, że pojedyncze aspekty badania relacji państwo - społeczeństwo nie były wcześniej podejmowane chociażby w pracach z zakresu geografii wyborczej. Ponadto już w czasach starożytnych liczni filozofowie w swoich traktatach (np. Platon, Arystoteles) odnosili się do istoty państwa, jego funkcjonowania oraz roli i miejsca obywateli.

Ogromne przeobrażenia jakie dokonały się w Rosji w okresie ostatnich czterdziestu lat, począwszy od kryzysu w latach 80. XX wieku, kiedy to rola państwa znacznie osłabła (pierestrojka, głośność, wprowadzona przez Michaiła Gorbaczowa, nieznaczny wzrost wolności, zmniejszenie kontroli państwa), do rozpadu Związku Radzieckiego i związanego z tym ogromnego kryzysu polityczno-instytucjonalnego, gospodarczego i społecznego (państwo wycofało się z wielu świadczeń publicznych, społeczeństwo zaś nie było przygotowane do radzenia sobie w tej zmieniającej się rzeczywistości – brak mechanizmów i struktur tworzenia podmiotów prywatnych i społeczeństwa obywatelskiego) oraz obecnego „okresu putinowskiego”, sprawiły że Rosję w jej ogromnym zróżnicowaniu fizyczno-geograficznym, demograficzno-społecznym, gospodarczym i historyczno-kulturowym możemy traktować jako swoiste laboratorium badań przemian w relacjach państwo- społeczeństwo, obserwować kierunki i dynamikę transformacji w tym zakresie.

Zmiany w zachowaniach społecznych ludności, w polityce i gospodarce poszczególnych subiektów Federacji Rosyjskiej, jakie zaszły w ostatnich dziesięcioleciach do chwili obecnej, tak w skali krajowej, jak i regionalnej oraz w skali pojedynczych miast i wsi nie zostały dotychczas należycie zidentyfikowane i rozpoznane. Stosunkowo mała jest wiedza o znaczeniu różnych historycznych i współczesnych uwarunkowań demograficznych, migracyjnych, społecznych (np. norm, obyczajów, wykształcenia, aktywności ekonomicznej), gospodarczych, politycznych wpływających na poziom zaangażowania w stosunkach państwo -społeczeństwo. Dlatego z wielkim zadowoleniem należy przyjąć dysertację Pani mgr Zuzanny Brunarskiej pt. *Disengagement in state - society relations in Russia: a regional perspective*, która w znaczny sposób wypełnia tę lukę.

Badanie stopnia zaangażowania w stosunkach państwo – społeczeństwo, określenie jego różnorodnych uwarunkowań oraz próba wychwycenia zróżnicowania regionalnego (lub podobieństw) jest niezwykle trudnym zadaniem badawczym, bowiem natura przedmiotu „oddalenie/oddalania się od państwa” (*Disengagement in state - society relations*) jest wieloaspektowa i obejmuje ona tak kwestie społeczne, demograficzne, etniczne, kulturowe, gospodarcze, jak i historyczne, polityczne, prawne i wiele innych.

Podjęcie takiego wielowątkowego tematu jest więc trudną decyzją dla badaczki, która chciałaby z jednej strony bardzo szczegółowo (nieraz natrafiając na braki danych, na ich nieporównywalność ze względu na różną metodologię wykorzystanych badań źródłowych), z drugiej natomiast w miarę syntetycznie zbadać, rozpoznać oraz dokonać analizy zjawiska oddalania się/oddalania od państwa w Rosji. A zatem podjęcie badań na temat „*Disengagement in state - society relations in Russia: a regional perspective*” uważam za w pełni uzasadnione w sensie naukowym.

Z powyższego wynika, że Autorka podjęła się aktualnego, niezwykle trudnego, ale przede wszystkim złożonego zadania badawczego. Należy podkreślić, że rozwiązała je bardzo dobrze z pełną erudycją. Rozprawa jest wprawdzie dość obszerna: praca zawiera 269 stron, w tym 25 tabel,

16 rycin, 6 załączników, wykaz literatury składający się z 417 pozycji (wśród których dominują publikacje anglo- i rosyjskojęzyczne (rosyjskojęzycznych 72! pozycje łącznie ze źródłami statystycznymi), spis tabel i rycin, ale cechuje ją bardzo czytelna i logiczna konstrukcja oparta na dziewięciu rozdziałach i podrozdziałach, można powiedzieć, iż „rozdział służy rozdziałowi”.

Tak na marginesie chcę dodać, że *de-facto* rozprawa zawiera nie 227 stron (nie licząc literatury i załączników) a 427 znormalizowanych stron ($227 \times 3393 = 770211$ znaków ze spacjami). Strona znormalizowana liczby ok. 1800 znaków ze spacjami (30 wierszy po 60 znaków ze spacjami) zaś w pracy Doktorantki strony liczą 39 wierszy i zawierają 87 znaków ze spacjami (por. np. s. 13) co daje na stronę 3393 znaki ze spacjami (a z przypisami jeszcze więcej). Rozprawa jest bardzo obszerna!

Praca Pani mgr Zuzanny Brunarskiej konceptualnie osadzona jest w socjologii (socjologia polityki), ekonomii politycznej, politologii oraz geografii społeczno-ekonomicznej (geografia społeczna, geografia gospodarcza, geografia polityczna i geografia historyczna) i po części w gospodarce przestrzennej.

Recenzowana rozprawa prezentuje solidny warsztat badawczy, wynika z niego dojrzałe postępowanie metodologiczno-teoretyczne, a przedmiot pracy jest bardzo dobrze „uświadomiony”, co udokumentowane jest dobrym rozeznaniem w literaturze tematycznej (nieco mniej jest pozycji rosyjskojęzycznych 72 - łącznie ze źródłami statystycznymi) oraz w zastosowanych metodach badawczych i ocenie materiałów źródłowych.

Autorka w sposób czytelny i przekonujący przedstawiła cel rozprawy, poszczególne zadania badawcze i ich uzasadnienie, jasno określiła co chce osiągnąć w wyniku podjętych badań formułując na bazie literatury i własnych wcześniejszych badań cztery zasadnicze pytania badawcze (s.12) oraz kilkanaście pytań szczegółowych (zawartych w poszczególnych rozdziałach). Mając tak doskonale określone i przemyślane pytania badawcze, a w zasadzie całą serię pytań Doktorantka wysunęła - sformułowała kilku hipotez badawczych, które moim zdaniem są zbyt mało zaakcentowane chociażby specjalnym wyróżnieniem w tekście rozprawy (są one wkomponowane w „zbitą tekst” i dlatego są mało widoczne – s. 13 - 14). Poza tym hipoteza, że poziom „oddalania się/oddalenia” od państwa jest zależny od statusu federalnego danego regionu jest zbyt mało uzasadniona i nie w pełni przekonująca. Bowiem, znając z autopsji sytuację społeczno-gospodarczą wielu regionów Rosji raczej wskazałabym, że „siła”- status” danego regionu w Rosji zależał od układów, tj. stopnia lojalności i przywiązania władz regionalnych do władz w Moskwie, od siły i cech przywódczych zarządzających danym regionem, którzy w znacznym stopniu mają wpływ na oddalenie od państwa, od siły przebiccia władz lokalnych i ich autorytetu wśród społeczności lokalnej, od świadomości regionalnej i od wewnętrznej spójności jakiejś grupy, od postaw mniejszości narodowych, od stopnia zasiedlenia/zakorzenia się ludności, ale także od ilości bogactw naturalnych, itp..

Tak samo dyskusyjne jest przyjęcie, jako miary peryferyjności, odległości danego regionu od Moskwy w sensie odległości topograficznej. W warunkach rosyjskich istotniejsze jest dychotomiczne przyjmowanie peryferyjności: obszary wysokozurbanizowane/aglomeracje a obszary wiejskie, względnie obszary Europejskiej części wraz z Uralem, Dalekiego Wschodu, Syberii czy Rosyjskiej Północy.

Oceniając przedstawioną do recenzji rozprawę Pani mgr Zuzanny Brunarskiej chciałabym dokonać tej oceny w czterech warstwach: **teoretyczno-metodologicznej, metodycznej empirycznopoznawczej i aplikacyjnej.**

W warstwie **teoretyczno-metodologicznej** istotnym osiągnięciem Doktorantki jest wprowadzenie do geografii społeczno-ekonomicznej nowych koncepcji i pojęć zaczerpniętych z innych dyscyplin i ich jakościowe rozwinięcie; znaczne udoskonalenie dotychczasowych podejść analitycznych używanych w badaniach interakcji między państwem i społeczeństwem w Federacji Rosyjskiej, proponując zmodyfikowaną – eklektyczną wersję (por. rozdział 2) stosunkowo mało używanej koncepcji oddalania się od państwa, która umożliwia wykorzystanie wtórnych danych ilościowych.

Sam schemat postępowania badawczego w recenzowanej pracy (s. 17) może być pewnym wzorem dla podobnych tego typu opracowań, obejmuje on (por. s. 17) fazę studiów i koncepcji badawczych z wyznaczeniem zasadniczych pytań; fazę badań i analiz empirycznych z zastosowaniem różnorodnych metod matematyczno - statystycznych, fazę dyskusji uzyskanych wyników i wnioskowania oraz wykrywania prawidłowości oraz fazę weryfikacji hipotez. Wskazano także (co jest rzadkością spotkaną u młodych badaczy będących na początku swojej kariery naukowej) zakres dalszych prac badawczych (s. 226).

Również bardzo wysoko oceniam rozprawę Pani Mgr Zuzanny Brunarskiej w warstwie metodycznej. Autora wypracowała w miarę czytelną i obiektywną metodę zbierania, opracowania i prezentacji badań, a zestaw użytych metod jest bardzo bogaty. Jest to, moim zdaniem, łącznie z warstwą teoretyczno-metodologiczną najsilniejsza strona recenzowanej pracy. Dla porządku należy także podkreślić, że zastosowane tu metody badawcze są jak najbardziej poprawne, opracowania tabelaryczne i kartograficzne bardzo solidne i wszechstronnie wykonane.

Z dysertacji wynika, że Autorka biegle posługuje się różnymi technikami przetwarzania, gromadzenia i wizualizacji danych, że biegle i ze znanstwem porusza się w metodach analiz socjologicznych, społeczno-demograficznych, ekonomicznych i metodach statystycznych (m.in. stosując pośrednią estymację parametrów, konstruując wskaźniki syntetyczne, wykorzystując analizę kanoniczną-korelacja kanoniczna, regresję wieloczynnikową, regresję liniową oraz różne techniki normalizacji i ważenia danych), że precyzyjnie wyjaśnia dlaczego zastosowała takie a nie inne metody i procedury.

Należy dodać, że badanie empiryczne dla tak dużego i zróżnicowanego kraju jakim jest Rosja, przeprowadzono w różnych skalach - w skali makro (regionalnej) i mikro bazując na dwóch źródłach: tj. na danych mikro pochodzących z sondażu Russia Longitudinal Monitoring Survey of Higher School of Economics (RLMS-HSE) oraz na danych uzyskanych w badaniach jakościowych (pogłębionych wywiadach - przeprowadzonych przez Doktorantkę w Jarosławiu i Kazaniu z 33 ekspertami) Każda z nich oparta jest na innych danych i stosowanym przez Doktorantkę innym podejściu analitycznym

Z metodycznego punktu widzenia należy podkreślić świadomość faktu, na który zwraca uwagę także Doktorantka, że niektóre dane (na co szczególnie zwraca uwagę w rozdziale 3) są niewiarygodne i niekompletne (np. dane o zjawiskach alkoholizmu, narkomanii, mobilności i migracjach ludności - zwłaszcza zagranicznych, dane odnośnie frekwencji wyborczej, zatrudnienia w sektorze prywatnym, itd.), co wpływa na wszelkie analizy ilościowe zróżnicowań przestrzennych, że wyniki i wnioski z tego typu badań są w dużym stopniu uzależnione od wiarygodności i jakości danych. W Rosji w wielu regionach jest stosunkowo niska wiarygodność danych. Z czego Doktorantka zdaje sobie sprawę, pisząc (na stronie 62, drugi akapit od dołu w odniesieniu do frekwencji wyborczej), „...że niezależnie od faktu, że w niektórych przypadkach dostępne dane nie nadają się do oceny rzeczywistej skali zjawiska, to zakłada że mogą one dostarczyć niektórych cennych informacji dotyczących zróżnicowania regionalnego”. Należy tu podkreślić, że Doktorantka starała się zminimalizować te „zagrożenia” poprzez prowadzenie równoległe analiz na bazie danych w skali makro i mikro.

W zakresie metodycznym w odniesieniu do metod normalizacji i standaryzacji Doktorantka na stronie 68 podaje, że wykorzystwała metodę normalizacji typu „min-max” (1) i z-score (2) jako standaryzację podając wzory.

Chce tu nadmienić, że przytoczona formuła normalizacji (1) to unitaryzacja zerowa i formuła ta dotyczy tylko stymulant, tak samo jak formuła standaryzacyjna (2), że dla destymulant będą one inne

W opracowaniu zabrakło mi jednoznacznego określenia jakie zmienne i cechy były stymulantami a jakie destymulantami. Wynika z niego, że stosując takie formuły normalizacji i standaryzacji wszystkie cechy (!) traktowano w badaniu jako stymulanty. Czy próbowała normalizować cechy również metodą ilorazową. Powszechnie wiemy, że to właśnie od różnych sposobów normalizacji (standaryzacja: - z-score, unitaryzacja zerowa, metoda ilorazowa) otrzymujemy różne wyniki badań.

Oddalanie/oddalenie się do państwa Doktorantka koncepcyjnie zaproponowała by określać na podstawie trzech wymiarów: ekonomicznego, społecznego i politycznego. Wydaje się, znając realia i warunki rosyjskie, że te trzy wymiary nie tworzą spójnej koncepcji w kategoriach statystycznych (ograniczone dane, liczne braki wiarygodnych danych statystycznych, zafałszowywanie niektórych danych – zwłaszcza z zakresu sfery społecznej: przestępczość, narkomania, bezdomność, ubóstwo, alkoholizm itp.). Moim zdaniem, dysponując stosunkowo niedużym i często niskiej jakości zestawem danych należało w rozprawie pominąć wymiar społeczny – a praca wcale by na tym nie „ucierpiała”, tym bardziej, że zwiera wiele innych cennych analiz. Ponadto gdy nie jesteśmy pewni co do danych, to po co je „na siłę brać” do analiz i na tej podstawie tworzyć niepewne informacje.

Generalnie należy podkreślić, że zebrany do analizy materiał empiryczny był w pełni wystarczający do realizacji postawionego celu rozprawy, tym nie mniej wybór Jarostawia (600 tys. mieszkańców) i Kazania (1,14 mln osób) do badań jakościowych jest moim zdaniem mało reprezentatywny (i chyba nie był konieczny) do przeprowadzenia badań. Tak na marginesie, to w załączniku 1 chyba omyłkowo pod numerem 32 podano wywiad w liczbie mnogiej bo zapewne wywiad był przeprowadzony z jedną osobą a nie z kilkoma „na raz”.

Empiryczno-poznawczy wymiar pracy oceniam dobrze, a analiza tu zawarta jest prawidłowa i dodatkowo jest ona weryfikowana w kontekście przedstawionych we wcześniejszych rozdziałach teorii i koncepcji badawczych.

W warstwie **empiryczno-poznawczej** osiągnięciem Autorki jest rozszerzenie istniejącego stanu wiedzy w zakresie intensywności interakcji między społeczeństwem a państwem i jego instytucjami we współczesnej Rosji. Cennym osiągnięciem Autorki jest identyfikacja uwarunkowań i czynników (endogenicznych i egzogenicznych – tak politycznych, jak i społecznych oraz gospodarczych) wpływających na oddalenie lub oddalanie się (dystans - brak zaangażowania lub zmniejszające się zaangażowanie) w stosunkach państwo-społeczeństwo w Federacji Rosyjskiej (tak na poziomie regionalnym, jak i na poziomie jednostki).

Najciekawsze rezultaty Doktorantka uzyskała w odniesieniu do wymiaru ekonomicznego. Przeprowadzone analizy wykazały, że najniższy poziom oddalenia w sensie ekonomicznym jest w regionach należących do rosyjskiej Dalekiej Północy, co uwarunkowane jest głównie czynnikami fizyczno-geograficznymi. Ponadto wykazała, „... że mieszkańcy regionów zdefiniowanych etnicznie (republik i okręgów autonomicznych) są średnio mniej zdystansowani od państwa niż mieszkańcy obwodów i krajów. Poza tym, udział etnicznych Rosjan w populacji regionu jest pozytywnie skorelowany z oddaleniem społeczeństwa od państwa w wymiarze ekonomicznym w republikach i okręgach autonomicznych, podczas gdy analiza nie dostarcza dowodów na jego znaczenie w obwodach i krajach, co może wskazywać na nierówny dostęp do zasobów publicznych...”. Dalej opierając się na danych mikro pochodzących z sondażu Russia Longitudinal Monitoring Survey of Higher School of Economics (RLMS-HSE) stwierdza, że w wymiarze ekonomicznym m.in., „... że to nie czynnik etniczny różnicuje etnicznych Rosjan i narody tytularne. Wskazują jednocześnie, że przedstawiciele grup mniejszościowych są bardziej oddaleni od państwa w wymiarze ekonomicznym niż etniczni Rosjanie i narody tytularne, co może być wynikiem ich większej aktywności lub dyskryminacji...”. Czy wskazania odnośnie nierównego dostępu do zasobów publicznych oraz większa aktywność i dyskryminacja w niektórych regionach Rosji jest potwierdzona przez innych badaczy. Z badań wiemy, że zasiedziałość/zakorzenie sprzyja oddaleniu od państwa.

Z akademickiego obowiązku zwrócę również uwagę na drobne potknięcia i moim zdaniem pewne kwestie dyskusyjne, a może tylko pewne niedopowiedzenia ze strony Autorki, a mianowicie:

s. 14, od 4 wiersza w dół - Doktorantka w pracy w jednej z hipotez za peryferyjność przyjmuje w pewnym uproszczeniu odległość od Moskwy – traktując ją jako „rdzeń” a resztę obszaru jako „peryferie”. Jest to dość dyskusyjna sprawa, i Doktorantka ma zapewne świadomość tego, bowiem nie można traktować, że w Rosji jest Moskwa i rosyjska pustynia (parafrazując tu tytuł książki znanego francuskiego geografii M.J.F. Gravier (1947, *Paris and the French Desert*). Jest to raczej archipelag różnej wielkości wysp na bezkresnym oceanie lub archipelag różnej wielkości oaz na bezkresnej pustyni. Moim zdaniem jest to zbyt uproszczenie koncepcji „centra – peryferie”, a wyniki badań pokazały że przyjęta za peryferyjność miara odległości od Moskwy, nie potwierdziła się. W Rosji peryferyjność należy traktować bardziej jako położenie fizyczno-geograficzne danego subiektu oraz jego potencjał surowcowy. Zapewne także inaczej rozumiana jest peryferyjność w części Europejskiej i na Uralu a inaczej na obszarze Syberii, Dalekiego Wschodu czy Rosyjskiej Północy.

Interesującym byłoby pokazanie na przykład wielkości miasta a oddalania się/oddalenie od państwa. Tym bardziej (jak pokazują liczne badania w innych krajach), że impulsy transformacji i modernizacji społeczeństwa, przemiany wzorców zachowań, stylu życia, zmiany w postawach obywatelskich wykazują dyfuzję od największych do mniejszych jednostek osadniczych w „dół” hierarchii sieci osadniczej. A zatem może lepiej byłoby wziąć do analizy zamiast Jarosławia i Kazania kilka miast z każdej kategorii wielkościowej (powyżej 100 tys.) by w nich przeprowadzić badania jakościowe, uwzględniając również specyfikę położenia fizyczno-geograficznego, typy regionów (np. przygraniczne, strategiczne, przemysłowe itp.). Rozumiem, że to nie było w założeniach pracy ale wykazanie takiej zależności (nie tylko miasto - wieś – pamiętając przy tym, że największy wskaźnik ubóstwa odnotowuje się na wsiach „rosyjskiej głubinki” - wsiach oddalonych od większych ośrodków miejskich) byłoby cennym uzupełnieniem z poznawczego punktu widzenia. Oczywiście nie było to konieczne do realizacji niniejszej rozprawy ale lektura pracy była tak interesująca, że cały czas chciałoby się „więcej i więcej” (tym bardziej, że Wydział Socjologii Uniwersytetu Finansowego w Moskwie pokazał nam zupełnie inną stronę miejskiego życia w Rosji, tj. 35 największe miasta (pow. 0,5 mln osób) zostały przez badaczy sklasyfikowane według wskaźnika ubóstwa).

Z poznawczego punktu widzenia interesującym byłoby pokazanie zjawiska oddalania się/oddalenia od państwa w jakimś okresie czasu, tj. pokazać jaka jest dynamika tego zjawiska. Wyniki statyczne nico spływają wnioski, aczkolwiek zakładając, że są one wypadkową/stanem odzwierciedlającym przemiany jakie odbywały się w dłuższej perspektywie czasowej dają one uproszczony obraz rzeczywistości. Rozumiem, że spowodowane to było brakiem i ograniczonymi danymi.

Interesującym z poznawczego punktu widzenia byłoby także uzyskanie krótkiej odpowiedzi na pytanie czy istnieje zależność pomiędzy wielkością HDI lub PKB dla poszczególnych regionów a poziomem oddalenia/oddalania się od państwa. Może Doktorantka ma na ten temat jakąś wiedzę.

Poproszę także o dopowiedzenie ze strony Doktorantki, odnośnie próby oceny: czy lepiej dla współczesnej gospodarki Rosji i dla społeczeństwa że następuje oddzielanie/oddalenie się od państwa, jeśli tak to dla jakich regionów jest to korzystne, a dla jakich nie. Czy takie oddalenie od państwa może doprowadzić do wzmoczenia niepokoju społecznych, konfliktów i większej autonomii dla regionów, o których to pisał/pisze między innymi S.A. Karavayev S.A. (np. przykład praca z 2001 roku, *Etnoterritorial'nye konflikty w Rossijskoj Federatsii*. W latach 90. XX wieku w Federacji Rosyjskiej było aż 91 konfliktów). Dla jakich obszarów takie oddalenie się/oddalenie stanowi pewne zagrożenie dla jedności państwa a dla jakich może być ono traktowane jako impuls do lepszego rozwoju społeczno-gospodarczego.

Chciałabym się też dowiedzieć, czy biorąc do analizy status federalny w jakiś sposób go kwantyfikowała (bonitowała status federalny nadając mu określoną wartość – tj. inną wartość dla republiki, obwodu, kraju, okręgu, itd.). Moim zdaniem autorka przeprowadziła analizę w ujęciu regionalnym, tj. w ujęciu poszczególnych subiektów Federacji Rosyjskiej uwzględniając ich status federalny.

Przytaczana literatura, jak już wcześniej podkreśliłam jest jak najbardziej właściwa i obszerna (417 pozycji), jednakże moim zdaniem w warstwie wyjaśniającej odczuwa się pewien niedosyt w przytaczaniu informacji z opracowań i literatury rosyjsko-języcznej, które zawarte są między innymi w artykułach znajdujących się na łamach wysoko notowanych (w Rosji i za granicą) czasopism, np. w *Вопросы географии* (*Voprosy geografii - Problems of Geography*, np. vol. 141: *Problems of regional development of Russia* /eds. V.M. Kotlyakov, V.N. Streletskiy, O.B. Glezer, S.G. Safronov, Moscow – tu polecam szczególnie artykuły P.Ya. Baklanova, G.M. Fedorova, T.L. Borodina, S.P. Zemtsova), czy w czasopiśmie *Региональные исследования* (*Regional research*), które są publikowane również w wersji elektronicznej, z powszechnym dostępem.

Tak na marginesie należy nadmienić, że szeroki wykaz literatury światowej (od 1989 do 2009 roku), w tym i rosyjsko-języcznej z zakresu współczesnej geopolityki podaje w swoim obszernym opracowaniu (372 strony) L. Sykulski (*Sykulski_Leszek_Bibliografia_geopolityki_wspolczesnej.pdf*), wymieniając ponad 470 pozycji literatury rosyjsko – języcznej.

Przy okazji wykazu literatury wskazać trzeba, że praca (*Reordering State-Society Relations: Incorporation and Disengagement*) emerytowanego profesora socjologii Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie Victora Azarya pochodzi z 1988 roku, a nie tak jak podano w spisie literatury z 1998 roku (Azarya, V. (1998). *Reordering State-Society Relations: Incorporation and Disengagement*, in: D. Rothchild & N. Chazan (Eds.), *The Precarious Balance. State and Society in Africa*, pp. 3–21. Boulder and London: Westview Press). Taką informację podaje Kelly M. McMann z Case Western

Reserve University w pracy pt. *The transformation of state-society relations in post-soviet Central Asia*.

Oczywiście zawarte powyżej uwagi i pytania nie umniejszają mojej wysokiej oceny pracy mgr Zuzanny Brunarskiej ale świadczą jedynie, jak ogromne zaciekawienie wywołała lektura pracy u recenzentki.

Rozprawa Pani mgr Zuzanny Brunarskiej ma znaczny **ładunek aplikacyjny**, którego Doktorantka nie wyeksponowała w wystarczającym stopniu. Jedynie dyskretnie sygnalizuje ten walor pisząc: „... że praca naświetla także rolę czynnika etnicznego i migracyjnego w kształtowaniu ekonomicznego wymiaru zjawiska oraz rolę statusu federalnego, stanowiąc tym samym wkład do dyskusji na temat specjalnego statusu terytoriów zdefiniowanych etnicznie w Rosji...”. Tymczasem wyniki i analizy zawarte w dysertacji mogą być wykorzystane, m.in. w kreowaniu społeczeństwa obywatelskiego w Federacji Rosyjskiej, pobudzania aktywności społeczno-gospodarczej, do prowadzenia polityki zrównoważonego rozwoju społeczno-gospodarczego, itp. Zapotrzebowanie na tego typu badania jest, ale nieraz potencjalni decydenci nie wiedzą gdzie można je znaleźć, dlatego to właśnie my powinniśmy zwracać większą uwagę na wskazywanie odbiorców naszych badań.

Nowatorstwo pracy: 1) Rozprawa Pani mgr Zuzanny Brunarskiej pt. *„Disengagement in state - society relations in Russia: a regional perspective”* jest jedną z pierwszych prób zmierzenia (ilościowo) oddalania się/oddalenia w stosunkach państwo- społeczeństwo w Federacji Rosyjskiej (tak na poziomie regionalnym, jak i indywidualnym) oraz próbą identyfikacji jego różnorodnych uwarunkowań. 2) W w/w rozprawie zastosowano koncepcję oddalenia w wymiarze ekonomicznym, która do tej pory była głównie używana /stosowana w kontekście badań krajów rozwijających się (przede wszystkim krajów afrykańskich).

Reasumując: powyższe uwagi w niczym nie umniejszają mojej bardzo wysokiej oceny rozprawy doktorskiej Pani mgr Zuzanny Brunarskiej, ale świadczą jedynie, z jak trudną materią i przedmiotem badań Autorce przyszło się zmierzyć. Zdecydowaną większość moich uwag należy raczej traktować jako rady i wskazówki dla Autorki rozprawy do wykorzystania w dalszej pracy badawczej (tym bardziej, że Doktorantka w pracy sformułowała już kilka dalszych wątków tematycznych- s. 226).

Godną odnotowania jest niezwykle cenna zaleta naukowa Pani mgr Zuzanny Brunarskiej, tj. dociekliwość oraz dojrzałość badawcza wyrażająca się m.in. w pewnej ostrożności interpretacyjnej uzyskanych wyników wyływającej ze świadomości niedoskonałości i niekompletności danych statystycznych (np. dużych błędów pomiaru migracji i nie uwzględniania w rejestrach migracyjnych wszystkich zdarzeń, zafałszowywania wyników pomiaru frekwencji wyborczej, itp.). Na tym właśnie polega dojrzałość badacza, że zdaje sobie sprawę z tej niedoskonałości i ostrożnie interpretuje i dyskutuje/komentuje wyniki.

We wszystkich rozdziałach rozprawy Doktorantka przejawia wysoki poziom naukowy, wykazuje ogromną erudycję, fachowo operuje terminami i pojęciami naukowymi, fachowo wyjaśnia skomplikowane zależności odnosząc się do treści zawartych w poprzednich rozdziałach.

Pani mgr Zuzanna Brunarska podjęła się niezwykle trudnego, a przede wszystkim złożonego zadania badawczego, ale rozwiązała je bardzo dobrze. Uczyniła to z pełną i bardzo widoczną erudycją. Rozprawa jest wprawdzie dość obszerna (427 znormalizowanych stron - nie licząc literatury i załączników), ale jej konstrukcja mimo to charakteryzuje się logicznym układem i wyjątkową czytelnością, zaś jej recenzyjna lektura była przyjemną koniecznością pochylenia się nad interesującym studium z zakresu relacji państwo - społeczeństwo w Federacji Rosyjskiej.

Wniosek końcowy.

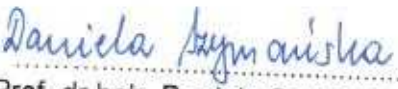
Podsumowując swoją opinię chciałabym wyraźnie podkreślić, że przedstawioną mi do recenzji dysertację doktorską autorstwa Pani mgr Zuzanny Brunarskiej uważam za opracowanie bardzo solidne. Rozprawa prezentuje doskonały warsztat badawczy, wynika z niego dojrzałe postępowanie teoretyczno-metodologiczne, metodyczne oraz kompetentna analiza oraz bardzo dobrze „rozeznany” przedmiot pracy. Moje uwagi i zastrzeżenia wyrażone w recenzji nie podważają merytorycznych walorów rozprawy, ale mają dać Autorce materiał do przemyśleń przy przygotowaniu w częściach lub w całości pracy do druku.

Stwierdzam, że Autorka ocenianej pracy podjęła temat aktualny i ważki, zarówno w sensie naukowym, jak i aplikacyjnym. Chcę również podkreślić, szczególne walory opracowania: że jest to opracowanie bardzo wartościowe w warstwie teoretyczno-metodologicznej oraz metodycznej,

dlatego wnioskuję do Rady Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych UW o stosowne wyróżnienie pracy.

Uważam, że praca Pani mgr Zuzanny Brunarskiej pt. „*Disengagement in state - society relations in Russia: a regional perspective*” spełnia warunki określone w Ustawie o stopniach i tytule naukowym oraz stopniach i tytule w zakresie sztuki z dnia 14 marca 2003 r. – Dz. Ustaw RP Nr 65 z dnia 16 kwietnia 2003 r. z późniejszymi zmianami, i wnoszę do Rady Naukowej Wydziału Geografii i Studiów Regionalnych Uniwersytetu Warszawskiego o przyjęcie pracy i dopuszczenie mgr Zuzanny Brunarskiej do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Toruń, 29-08-2016 r.

.....
Prof. dr hab. Daniela Szymańska